

Bogdan Bobowski

MELIORATIO TERRAE ZASADNICZYM CZYNNIKIEM ROZWOJU I WZROSTU GOSPODARCZEGO NA ŚLĄSKU W XIII WIEKU

Zasadniczym czynnikiem licznych przemian w sferze społeczno-ekonomicznej i ustrojowo-politycznej w XIII w. na Śląsku była „rewolucja agrarna”, która na teren tej dzielnicy dotarła najwcześniej spośród wszystkich ziem polskich. W całej północno-zachodniej, zachodniej i południowej Europie od ok. 1050 r. następował stopniowy wzrost liczby ludności, która ok. 1300 r. potroiła się na wszystkich tych obszarach branych łącznie w stosunku do okresu sprzed 150 lat¹. Czynnikiem szybkiego wzrostu demograficznego ludności był przede wszystkim znaczący postęp w produkcji rolnej. Wprowadzenie trójpolówki oraz pługa z żelazną odkładnicą pozwalało zwiększać produkcję zbożową poprzez szybszą kultywację pustyk. Młyny ręczne zbożowe zaczęto zastępować siłą wodną.

W nauce zachodniej przyjmuje się następujące etapy upowszechnienia *melioratio terrae*² w poszczególnych regionach środkowo-wschodniej Europy:

- pierwsza faza w latach 1143-1164 objęła dorzecze Łaby, Holsztyn, Marchię Miśnieńską oraz Austrię;
- druga faza do 1250 r.: Meklemburgia, Brandenburgia, Pomorze, Czechy, Węgry;
- trzecia faza do 1300 r.: Śląsk, Pomorze, Łużyce, Małopolska;
- czwarta faza do 1400 r.: okręg zakarpacki i państwo zakonne³.

W świetle źródeł śląskich początek owej akcji na Śląsku śmiało można datować już na pierwszą połowę XIII w. Głębokie przeobrażenia społeczno-ekonomiczne w końcu XII i na początku XIII w., zanik niewolnictwa, wzrost pozycji rycerstwa, rozwój miast i rynków lokalnych, stanowiły dobrą podstawę dalszego przekształcania struktury społecznej i gospodarczej. Pełen rozmach tych tendencji przyspieszył dalej wstrząs spowodowany klęską 1241 r.

¹ U. K n e f e l k a m p, *Historischer Exkurs: Das Streben Europas nach dem Osten oder das Streben des Ostens nach Europa*, [w:] *Im Osten Was Neues*, red. J. Wagener, H. Fritz, Bonn 1998, s. 78-88.

² Określenia takiego użyto w dokumencie arcybiskupa gnieźnieńskiego Wincentego dla klasztoru lubiąskiego z 1225 r. (*Kodeks dyplomatyczny Śląska*, t. III, wyd. K. Maleczyński, Wrocław 1964, nr 307, dalej: K. Śl. III).

³ U. K n e f e l k a m p, red. *op. cit.*, s. 79-80.

Na wszystkich wymienionych terytoriach inicjatywę podjęli najpierw władcy, a następnie dopiero feudałowie świeccy i duchowni. Spośród ostatniej grupy wyróżnić należy szczególną aktywność zakonu cysterskiego.

W związku z rozwojem pieniądza wysoce opłacalna była gospodarka czynszowa z dzierżaw ziemi osadnikom. Stałą kwotę czynszu pan feudalny otrzymywał nawet w latach złego urodzaju. Intensywny postęp gospodarki czynszowej odzwierciedla żywiołowy wręcz rozwój systemu monetarnego. W ciągu XIII w. ruch osadniczy przekroczył linię Odry i Nisy Łużyckiej. Dopóki nie zjawili się flamandzcy lub frankońscy chłopci, następnie Sasi, Turyngowie, Szwabi i Bawarowie, szlaki śląskie były już w znacznej mierze przetarte przez kupców niemieckich. W Saksonii i w innych częściach Rzeszy w wyniku zmian w systemie gospodarki wielkiej własności wielu chłopów utraciło ziemię i dlatego kierowali się na wschód. Wraz z chłopami podążyli także mieszcianie, przedstawiciele rycerstwa i duchowieństwa. Osadnicy z Dolnej Saksonii, Frankonii i Turyngii osiedlający się w pierwszej połowie XIII w. na Śląsku byli często następcami osadników pierwszej fazy, którzy przybyli tam z Holandii i Flandrii. Byli oni nosicielami nowych form gospodarowania, zmieniali strukturę upraw, a stosując trójpolówkę, na glebach lekkich używali pługa lekkiego, na glebach ciężkich natomiast prowadzili orkę cięższym pługiem żelaznym. Srowadzano z Zachodu specjalistów w zakresie uprawy winnej latorośli. Obcy rzemieślnicy budowali pierwsze młyny, co dobrze potwierdzają zachowane relikty młynów konstruowanych na Śląsku w XIII w.

Dokument trzebnicki z 1204 r., odnotowujący już wówczas użycie pługa zaprzęzonego w dwie pary wołów, a także stosowanie wozów chłopskich, sierpów, kos, grabi i drewnianych bron, poświadczą, że pierwsze poważne innowacje w zakresie techniki uprawy gruntów na Śląsku mają odległą, być może jeszcze XII-wieczną, metrykę. Zapewne były one dziełem jeszcze wówczas nielicznych osadników z Zachodniej Europy⁴. Wcześniej niż w Małopolsce i Wielkopolsce zaczęły się upowszechniać nowe miary powierzchni, m.in. potwierdzona pod 1202 r. jednostka – pręt⁵, a pod 1217 r. łan (*mansus, hube, laneus*)⁶, które pozwalały dokładniej określić wielkość areалу niż miary dawniejsze, jak źreb i pług (*aratrum*), występujące m.in. w dokumencie trzebnickim z 1204 r. Wielkie powierzchnie łąk (zwłaszcza w dolinach rzek) oraz znaczne połacie lasów umożliwiły rozwój gospodarki hodowlanej. Obok krów, wołów, świń i drobiu w XIII w. upowszechniła się hodowla koni i owiec. Osadnicy z Zachodu byli również prekursorami dobrze rozwiniętej w drugiej połowie XIII w. gospodarki rybnej. Wykorzystywali oni do tego rodzaju działalności

⁴ *Regesten zur schlesischen Geschichte (Codex diplomaticus Silesiae*, t. VIII/1, dalej: Reg. VIII/1), nr 94; zob. również K. T y m i e n i e c k i, *Narocznicy w gospodarstwie feudalnym*, Poznań 1955, s. 75.

⁵ Reg. VIII/1, nr 78.

⁶ *Ibidem*, nr 175.

rozlewiska w okolicy Milicza i Żmigrodu, a także liczne ciekі rzeczne, które stwarzały dobre warunki do budowy stawów rybnych i różnych innych miejsc połowu.

W świetle dokumentu lokacyjnego Żmigrodu z 1253 r.⁷ zasadzca otrzymał od księcia prawo „piscinas construat, quodquod voluerit pro sua omnimodis utilitate”. Klasztor trzebnicki prowadził własną gospodarkę rybną od początku swoich dziejów we wsi Kotowice k. Wrocławia („ibidem lacum et clausuram pro captura piscium ad usum dei famularum...”⁸ Tak jak zróżnicowanie wielu narzędzi i technik upraw ziemi, również gospodarka rybną, łąkarska i leśna, miały na Śląsku odległą tradycję rodzimą, która niewątpliwie ułatwiła dalszy rozwój tych form gospodarowania w ramach *melioratio terrae* w następnych dziesięcioleciach XIII w.

Koloniści zwiększali areał gruntów uprawnych i rozwijali nieznanie wcześniej uprawy zbożowe, m.in. jęczmień i owies⁹. Wraz z poszerzaniem areału ustalił się nowy system pobierania danin książęcych od obcych gości i od niewolnych osiadłych w dobrach rycerskich oraz możnowładców świeckich i kościelnych. Wprowadzono nową podstawę wymiaru – poradlnę, które obowiązywało również osadników z zewnątrz. Zakładaniu nowych wsi i przysiółków towarzyszyło zwolnienie osadników na dłuższy czas od wszelkich świadczeń na rzecz pana i państwa. Instytucja wolnizny w Czechach i na Morawach występowała już w drugiej połowie XII w., co znalazło odzwierciedlenie w nazewnictwie miejscowym z tych terenów. Na Śląsku nazwy typu *Lhota*, *Lhotka*, określające ulgę, występują jeszcze do dziś (głównie na Opolszczyźnie). S. Trawkowski przyjmuje, że ów czeski wzór mógł być tam realizowany najpóźniej w ostatniej ćwierci XII w. przy nadaniach ziemi na prawie wolnych gości¹⁰. Nazwy te poprzedziły niemieckie brzmienia typu Wola, Wólka itp.

W pierwszych dziesięcioleciach akcji kolonizacyjnej wsi i miast na prawie niemieckim na Śląsku status prawny ludności chłopskiej, rzemieślniczej i kupieckiej określał ustrój prawa książęcego, w związku z czym był on gorszy od sytuacji prawnej tych samych grup społecznych w Europie Zachodniej. Aby nowo powstające miasta i wsie mogły być atrakcyjne dla osadników holenderskich, flandryjskich i innych, progresywnie zwiększano ich wyposażenie prawne wg wzorów zachodnich.

Reforma agrarna i urbanizacyjna mogła być możliwa dzięki silnej władzy książęcej, zwłaszcza w silnej politycznie monarchii Henryków śląskich w pierwszej połowie XIII w. Obie reformy były planowo realizowane przez kolejnych władców. Ziemia niezbędna do realizacji lokacji na ogół pozostawała jeszcze w bezpośredniej dyspozycji książęcej. W przypadkach swoistej mozaiki własnościowej władcy doko-

⁷ *Urkundensammlung zur Geschichte des Fürstenthums Oels*, red. W. Häusler, Breslau 1883, nr 59.

⁸ K. Śl. I, Wrocław 1956, nr 103.

⁹ *Ibidem*, nr 104.

¹⁰ S. Trawkowski, *Przemiany społeczne i gospodarcze w XII i XIII wieku*, [w:] *Polska dzielnicowa i zjednoczona*, red. A. Gieysztor, Warszawa 1972, s. 81-82.

nywali przymusowych zamian lub pozyskiwali konieczny areał poprzez wykup, różnego rodzaju akcje odszkodowawcze itp.¹¹

Pierwsze symptomy zasadniczych przemian życia społeczno-ekonomicznego i ustrojowego pojawiły się już za panowania Bolesława Wysokiego i stanowiły zapowiedź głębokiej ewolucji zachodzącej następnie przez cały następnny wiek. Pierwsze kroki w zakresie kolonizacji wg prawa niemieckiego podjęto ufundowane przez Bolesława Wysokiego opactwo mnichów lubiąskich. Rozwinęli oni intensywne osadnictwo na nadanych przez księcia i różnych innych donatorów olbrzymich nadodrzańskich terytoriach. Bolesław Wysoki oraz jego syn Henryk Brodaty, inicjując na Śląsku program przebudowy systemu gospodarczego księstwa, kierowali się niewątpliwie racjami gospodarczymi¹². Mnisi cysterscy jako pierwsi w nowo tworzonych wsiach obok chłopów polskich osadzali również chłopów niemieckich. Osadnicy z zewnątrz wymagali wypracowania określonych norm prawnych, które rozciągano również na osadników polskich, wolnych chłopów, a następnie w miarę rozwoju zjawiska również na niewolnych i przypisańców. Owe ramy prawne określały immunitety sądowy i skarbowy, które stanowiły zwolnienie od ciężarów *ius ducale*. Egzempcja od różnych podatków i sądownictwa książęcego z reguły nie łączyła się z egzempcją od obciążeń natury obronno-wojskowej¹³.

S. Trawkowski uważa, że zasadniczym czynnikiem rozwoju procesu przebudowy i rozbudowy były wymierne efekty w produkcji dóbr materialnych osiągnane w wyniku realizacji owej rewolucji, które przewyższały zapotrzebowanie, a nie recepcja obcych systemów ekonomiczno-prawnych¹⁴. Reforma agrarna zapewniała chłopom możliwość samodzielnego gospodarowania; nadwyżki swej produkcji wprowadzali oni na rynek miejski, na którym nabywali towary produkcji rzemiosł miejskich.

W opinii Benedykta Zientary akcja kolonizacyjna zaczęła być systematycznie prowadzona już z początkiem rządów Henryka Brodatego, w okresie bezpośrednio poprzedzającym walkę Kościoła o emancypację. Brak liczniejszych śladów dokumentowych, zdaniem uczonego, nie świadczy o jej nikłym jeszcze natężeniu, w okresie tym bowiem dokument pisany jeszcze nie miał takiego znaczenia prawnego, jakie osiągnął od połowy XIII w. Wówczas liczyła się umowa ustna¹⁵.

¹¹ Tego typu przykładów dostarcza dokument trzebnicki Henryka Brodatego z 1204 r. (Reg. VII/1, nr 94); zob. również S. Możdziej, *Dwa wielkie plany. Wczesnomiejskie zespoły osadnicze a miasta lokacyjne na Śląsku*, [w:] *Słowiańszczyzna w Europie średnio-wiecznej*, t. 2, red. S. Możdziej, Wrocław 1996, s. 38.

¹² R. Grodecki, *Dzieje polityczne Śląska do roku 1290*, [w:] *Historia Śląska*, t. I, Kraków 1933, s. 185-186.

¹³ I. Idem, *Polska Piastowska*, t. I, oprac. i postłowie J. Wyrozumski, Warszawa 1969, s. 306-307.

¹⁴ S. Trawkowski, *op. cit.*, s. 115.

¹⁵ B. Zientara, *Henryk Brodaty i jego wiek*, Warszawa 1997, s. 149-150; zob. również *Księga Henrykowska* (tłumaczenie polskie), wyd. R. Grodecki, Poznań 1949, s. 122; J. J. Menn

Ówczesne doświadczenia śląskie musiały być już znane w Wielkopolsce, skoro Władysław Odonic w 1210 r. nadał cystersom lubiąskim znaczne tereny koło Przemętu wraz z zaleceniem założenia tam dowolnej liczby wsi na prawie niemieckim¹⁶. Henryk Brodaty już w pierwszej fazie kolonizacji planował zorganizowanie kilkuset nowych wsi mających liczyć przeciętnie po 25 gospodarstw¹⁷. Pierwsze liczniejsze osady powstały wokół Złotoryi i nad górnym Bobrem, gdzie osadników dodatkowo pociągały szanse szybkiego bogacenia się w związku z wydobyciem złota.

Osadnicy turyńscy, obeznani z techniką wydobycia, usprawnili górnictwo kruszcowe poprzez zastosowanie drażenia szybów i chodników. W ten sposób docierali do głębiej położonych złóż w rejonie Złotoryi i Lwówka, Złotego Stoku i Benešowa na Śląsku Opawskim. Ich eksploatacja w dużej mierze była podstawą intensywnego rozwoju gospodarczego Śląska w XIII w.¹⁸ Coraz częściej odnotowywane w źródłach terminy i określenia specjalistów z tej dziedziny (*aurifodina*, *fossores auri*, *fossores argenti*) od co najmniej drugiego dziesięciolecia XIII w. świadczą o szybkim postępie i przemianach w zakresie produkcji narzędzi i technik wydobywczych. Stalowe kilofy i kliny pozwalały na rozdrabnianie skał, a kołowroty ułatwiały komunikację górników do szybów i sztolni, skąd transportowano urobek.

Szybko dokonano kodyfikacji norm prawnych regulujących stosunki społeczne i status ekonomiczno-prawny tego środowiska zawodowego w formie śląskiego prawa górniczego (1232 r.) – „ius in terra ducis Slezie”¹⁹. W ciągu drugiej połowy XIII w. następował ilościowy rozwój kopalń złota, srebra i ołowiu. Poza okręgiem dolnośląskim kruszce szlachetne wydobywano w okolicach Bytomia i Rept na Górnym Śląsku oraz na Śląsku Opawskim, nadto rudy żelaza w oparciu o eksploatację rud darniowych, m.in. w okolicy Milicza i Trzebnicy²⁰. Bogate pokłady szlachetnych kruszców powodowały szybki rozwój osadnictwa niemieckiego w kasztelanii wleńskiej, w okolicach Lwówka i Złotoryi, gdzie powstawały autonomiczne gminy nie-

z e l, *Die schlesische Lokationsurkunden des 13. Jahrhunderts. Studien zum Urkundenwesen, zur Siedlungs-, Rechts- und Wirtschaftsgeschichte einer ostdeutschen Landschaft im Mittelalter*, Würzburg 1977 oraz recenzję tej pracy w oprac. B. Zientary („Przegląd Historyczny” nr 70, 1979, s. 331-332); W. K u h n, *Neue Beiträge zur schlesischen Siedlungsgeschichte. Eine Aufsatzsammlung*, Sigmaringen 1984; R. C. H o f f m a n n, *Land, Liberties and Lordship in a Late Medieval Countryside. Agrarian Structures and Change in the Duchy of Wrocław*, Philadelphia 1989.

¹⁶ *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, t. I, wyd. J. Zakrzewski, Poznań 1877, nr 66.

¹⁷ B. Z i e n t a r a, *op. cit.*, s. 151; S. T r a w k o w s k i, *op. cit.*, s. 89.

¹⁸ S. T r a w k o w s k i, *op. cit.*, s. 98; A. S t e i n b e c k, *Geschichte des schlesischen Bergbaus und Hüttenwesens*, t. I, II, Breslau 1857; H. Q u i r i n g, *Das Goldvorkommen bei Goldberg*, Breslau 1914.

¹⁹ Zob. *Historia Śląska*, t. II/1, red. K. Maleczyński, Wrocław 1960, s. 302-303.

²⁰ Zob. S. P i e k a r n i c z y k, *Historia górnictwa i hutnictwa na Śląsku*, t. I i II, Katowice 1993, zwł. zestawienie kopalń okresu wczesnego średniowiecza w t. I.

mieckie. W Lwówku na jej czele dokument poświadcza dwóch sołtysów, Tomasza i Hartlieba²¹.

Realizacja przyjętego przez Henryka Brodatego planu osadnictwa i naśladowanego go w tej dziedzinie Kazimierza Opolskiego nie była łatwa ze względu na duże wyludnienie Śląska w wyniku wcześniejszych niepokojów i walk wewnętrznych, stąd tak duże otwarcie na zewnątrz, zwłaszcza na różnych specjalistów. Z miast prawa niemieckiego książęta już wówczas otrzymywali czynsz wyłącznie w pieniądzu. Ściągali opłaty targowe, stopniowo dawali koncesje na sądownictwo własne mieszczan, pozostawiając sobie sądownictwo wyższe (*iudicia maiora*). Mieszczanie byli zobowiązani do udziału w obronie miasta oraz do różnych kontyngentów wojskowych. W kolejnych dziesięcioleciach dochody książęce ulegały uszczupleniu na rzecz feudałów jako odbiorców przywilejów lokacyjnych w charakterze zasadźców bądź wójtów. Organizacja i zwyczaje prawne pierwszych gmin prawa niemieckiego na Śląsku były wzorowane przede wszystkim na rozwiązaniach w zakresie prawa majątkowego i karnego branych z terenów Saksonii między Sprewą a Soławą²².

Osadnictwo, które skupiło się przede wszystkim wzdłuż Odry i jej dopływów oraz w innych regionach dobrych gleb, spowodowało, że Śląsk w ciągu XIII w. stał się nie tylko najbardziej zaawansowaną gospodarczo i cywilizacyjnie częścią ziem polskich, ale w rozwoju niektórych zjawisk społeczno-ekonomicznych (np. tempa lokacji małych miast) zajmował pierwszoplanową pozycję w skali Europy. Jako region graniczny przejęte z Zachodu wzory reformy agrarnej i urbanizacyjnej przekazywał dalej na wschód.

Bogdan Bobowski

DIE ZIVILISATORISCHEN VERAENDERUNGEN IN SCHLESISIEN IM 13. JAHRHUNDERT

Z u s a m m e n f a s s u n g

Im. 13. Jahrhundert kam es in Schlesien im Rahmen einer umfassenden zivilisatorischen Entwicklung in Westeuropa zu tiefgreifenden wirtschaftlichen Veraenderungen. Als Antriebskraft wirkte die Rezeption des sogenannten deutschen Rechts. In der zweiten Haelfte des 13. Jahrhunderts entstand ein Netz von Staedten und Doerfern nach diesem deutschen Recht. Darueber hinaus wurden jene zahlreichen zivilisatorischen Veraenderungen von *melioratio terrae* in Schlesien begleitet.

²¹ K. Śl. II, Wrocław 1959, nr 180.

²² Zob. *Studien zur Geschichte des sächsisch-magdeburgischen Rechts in Deutschland und Polen*, red. D. Willoweit, W. Schich, Frankfurt/M – Bern 1980; R. L i e b e w i r t h, *Das sächsisch-magdeburgische Recht als Quelle europäischer Rechtsordnungen*, Berlin 1986.